

основи для визначення психологічного портрету жінки-злочинниці залежно від мотиваційної спрямованості злочинного діяння; розглянутий стан практики боротьби з жіночою злочинністю і запропоновані шляхи реформування системи її попередження; крім того, запропоновані рекомендації й оптимальні напрямки підвищення ефективності системи заходів попередження жіночої злочинності та ресоціалізації засуджених і звільнених з місць позбавлення волі.

Проблема попередження насильства в сім'ї є однією з найактуальніших проблем сьогодення. Важливим надбанням у цьому напрямку став розроблений проект і прийнятий Верховною Радою України Закон «Про попередження насильства в сім'ї», який став першим законодавчим актом з цієї проблеми на теренах нинішнього СНД. Він містить ряд законодавчих новел, спрямованих на попередження виникнення злочинних проявів у сім'ї. Специфічний характер даної проблеми зумовив необхідність детальної регламентації діяльності органів, які наділені повноваженнями у цій сфері. Наявність великої кількості нормативних актів у царині правового регулювання заходів із попередження та подолання насильства в сім'ї зумовила необхідність узагальнення й узгодження положень цих актів та їх тлумачення. Так, фахівці Інституту, за науковою редакцією кандидата юридичних наук, доцента О. М. Рудневої, розробили науково-практичний коментар до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї».

Практика розвитку суспільних відносин, застосування відповідного законодавства потребує продовження розробок як у галузі гендерної теорії права, так і питань щодо запобігання правопорушень у сімейно-побутовій сфері, серед жінок і стосовно жінок. Тому фахівці лабораторії й надалі продовжуватимуть дослідницьку роботу в цих напрямках.

Рекомендовано до опублікування відділом загальної теорії кримінології та кримінологічних досліджень ІВПЗ АПрН України (протокол № 1 від 13 квітня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. В. Голіна

**Н. В. Сібільова, канд. юрид. наук,
доцент, завідувач сектора
дослідження проблем судової діяльності.
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України**

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ В УКРАЇНІ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Дослідженням проблем організації і функціонування судової влади співробітники сектора дослідження проблем судової діяльності займалися з моменту його утворення. Першим кроком на шляху вирішення, як згодом з'ясувалося, широкого кола вказаних проблем було дослідження за темою «Судова влада і проблеми її формування», робота над якою стала результатом конкурсу з державного проекту 07.02 «Правові засади розбудови державності в Україні». Керівництво дослідженням здійснював віце-президент Академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор Ю. М. Прошевий. Однак у зв'язку з відсутністю фінансування конкурсних проектів у складні роки становлення української науки робота над темою була призупинена. Але в ході цієї недовготривалої роботи, коли було розпочате теоретичне дослідження природи, сутності, ознак і принципів судової влади, науковий колектив дійшов висновків, що проблема, якої вони лише торкнулися, є дуже актуальною і потребує глибокого теоретичного осмислення, тож не може бути вирішена без комплексного аналізу як механізмів формування, так і функціонування судової влади.

Ці висновки були покладені в основу обґрунтування теми дослідження «Судова влада та проблеми її формування та функціонування». З 1997 року розпочалася робота над цим фундаментальним дослідженням, яке визначило стратегічний напрямок роботи сектора.

Дослідження проводилося завідувачем сектора, кандидатом юридичних наук Н. В. Сібільовою, старшим науковим

співробітником, кандидатом юридичних наук О. Г. Шило, провідним фахівцем Л. І. Почерніною, але науковий склад дослідників не був обмежений лише співробітниками сектора. Керівництво темою здійснював доктор юридичних наук, академік, віце-президент АПрН України Ю. М. Грошевий. У дослідженні також брали участь заступник директора з наукової роботи Інституту доктор юридичних наук, член-кореспондент АПрН України В. С. Зеленецький та завідувач відділу Інституту кандидат юридичних наук, доцент В. М. Хотенець.

З другого кварталу 2002 року у розвиток наукового напрямку сектор розпочав роботу з дослідження за темою «Кримінально-процесуальне пізнання та його критерії». Кадровий склад науковців, які почали працювати над цією темою, був не тільки повністю збережений, але й поповнився новими фахівцями. До роботи над темою були залучені нові співробітники сектора: старший науковий співробітник, кандидат юридичних наук М. А. Погорецький, молодший науковий співробітник С. В. Добровольський, аспіранти Н. В. Глинська та Н. С. Малихіна.

Актуальність теми дослідження обумовлювалася визнанням іншої ролі суду як суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності, нових підходів до праворозуміння, отже, й до професійної правосвідомості. Дослідження спрямовувалося на встановлення можливостей диференційованого підходу до використання знання різними за процесуальним статусом суб'єктами пізнання крізь призму реальної дії принципу змагальності і оновленого змісту принципу публічності; розробку персоніфікованих критеріїв пізнання суб'єктами, що репрезентують сторону обвинувачення, і суб'єктами, що репрезентують сторону захисту; визначення чітких науково обґрунтованих і нормативно закріплених критеріїв допустимості використання інформації, отриманої в ході оперативно-розшукової діяльності, у кримінальному судочинстві з визначенням їхньої якісної природи в системі доказів.

1. Сучасний стан України як держави характеризується тим, що вона є державою перехідного періоду. Такі стани не є чимось незвичайним або винятковим для якоїсь країни або регіону. Це явище спільне для всіх держав і правових систем, існує об'єктивно, виникає в державі і праві при переході їх від одного типу до іншого. Перехідний стан держави і само-

го суспільства містить кілька можливих варіантів подальшої еволюції соціальної і державно-правової матерії, розвитку держави, права і суспільства по тому або іншому шляху. Саме це дає можливість владній еліті, що визначає долю країни і народу на конкретному історичному відтинку часу, вироблення власного бачення шляху розвитку держави, права і суспільства з урахуванням історичних та інших традицій країни, рівня розвитку економіки і культури суспільства, особливостей побуту народу тощо.

Конституція України сприйняла ідеологію природних і невідчужуваних прав і свобод людини, які визнаються такими, що існують об'єктивно, отже, такими, що обмежують державну владу. Вона закріпила важливу особливість побудови правової держави — принцип поділу влади, основне значення якого полягає в розмежуванні функцій, повноважень і сфер діяльності цієї влади, щоб кожна з них вирішувала певне коло справ. Необхідна при цьому їх взаємодія може і повинна здійснюватися лише в чіткій відповідності з принципом поділу влади.

Отже, Конституція України закріпила нову систему організації державної влади. Однак вона не припинила (і не могла припинити) не лише спроб інтерпретації тих чи інших положень (що зумовлено неповнотою, нечіткістю, суперечністю або схематичністю деяких з них), але і спроб зміни конфігурації гілок влади.

Наша нинішня система здійснення державної влади характеризується постійним прагненням виконавчої або законодавчої гілок перерозподілити обсяг повноважень, особливо тих, які прямо чи непрямо торкаються їх інтересів, на свою користь, торкаючись при цьому інтересів судової влади. Тож нове розуміння ролі і місця держави і права, закріплене на конституційному рівні, ще не означає його автоматичної самореалізації у сферу реальної дійсності. Цей процес повинні супроводжувати правова і судова реформи, що спрямовані на побудову правової держави, організованої відповідно до принципів поділу влади, і забезпечення захисту природних і невідчужуваних прав і свобод людини.

Супроводжувати цей процес повинно осмислення і наукове обґрунтування шляхів руху від держави перехідного типу до правової держави, в іншому разі, внаслідок консер-

вативності масової і професійної правосвідомості, ця мета, цей напрям розвитку може і не реалізуватися.

Суб'єкти, які в роки незалежності почали уособлювати колегіальних чи персональних носіїв державної влади, є носіями правосвідомості, яка сформувалася в період панування політичного, економічного, правового середовища соціалістичного типу, де права і свободи особи не визнавалися найвищою соціальною цінністю і де суд не був носієм судової влади — однієї з інституціонально-конституціональних складових механізму організації держави. Наслідками такої правосвідомості у вітчизняній правовій дійсності є оприлюднені приклади письмових вказівок голови держави щодо перегляду на користь певних юридичних осіб господарських справ, рішення з яких набули законної сили; неодноразове привселюдне шельмування судової системи і суддівського корпусу; публічна оцінка законних і обґрунтованих рішень суду як таких, що не відповідають економічній доцільності, тощо. Отже, правосвідомість державного діяча, оприлюднена і розтиражована засобами масової інформації, є міцним інструментом впливу на побутову правосвідомість, яка в існуючих соціально-економічних умовах маргіналізації суспільства все більш набуває рис правового нігілізму.

Такий тип правосвідомості політичних і державних діячів не дістає засудження з боку громадськості, тому що сприймається суспільною думкою як норма поведінки. А поведінка, яка в суспільстві має характер прийнятної, не тягне за собою ані політичної, ані юридичної відповідальності. Для формування політичної і правової культури, що відповідає б сучасному рівню розвинутих демократичних держав, суспільство має сформулювати певні заборони, спочатку — юридичні, які з часом створять певний стереотип як у масовій, так і у політичній правосвідомості. Підстави для юридичних заборон містяться на конституційному рівні. Проголошуючи право на свободу слова, на вільне вираження своїх поглядів, поширення інформації, Конституція України (ст. 34) передбачила можливість обмеження цих прав законом, якщо це необхідно для підтримання авторитету правосуддя.

У вирішенні всіх цих завдань важлива роль відводиться дослідженню природи судової влади і правового регулювання її організації та діяльності.

Проблемою влади, особливо влади державної, займалися і займаються філософи, політологи, соціологи, юристи. Це пояснюється тим, що в системі взаємовідносин «держава — громадянин» ставлення громадян до влади взагалі і до її окремих гілок та інститутів характеризує ступінь довіри до влади, самопочуття громадянина в умовах функціонування її інститутів, тобто, зрештою, в сукупності наповнює конкретним змістом суб'єктивний бік взаємовідносин. Цей суб'єктивний бік має надзвичайно важливе значення в період пошуку нових форм або наповнення новим змістом тієї чи іншої гілки публічної влади, тобто в періоди затвердження її легітимності.

Із всього кола вказаних питань був виокремлений такий ракурс дослідження проблеми судової влади — зміст конституційних основ судової влади, характер конституційного регулювання в забезпеченні основних принципів правосуддя і особливостей реалізації конституційних норм у сфері діяльності судової системи.

Організація судової влади в Україні базується на принциповому положенні ст. 6 Конституції, що закріплює принцип поділу влади, і конкретизується у відповідних розділах, які визначають статус і повноваження Верховної Ради України (розділ IV), Президента України (розділ V), Кабінету Міністрів України (розділ VI), судів (розділ VIII «Правосуддя», розділ XII «Конституційний Суд України»). Однак повноваження судів не вичерпуються положеннями розділів VIII і XII. Дуже важливі повноваження, здійснення яких покладені на судову владу, закріплені в розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина».

В організації судової влади беруть участь і Верховна Рада України, і Президент України. Президентів України надано право, керуючись принципами територіальності та спеціалізації, утворювати суди, здійснювати перше призначення на посаду професійного судді терміном на п'ять років, призначати третину складу Конституційного Суду України, трьох із двадцяти членів Вищої ради юстиції, до якої за посадою входять також Міністр юстиції і Генеральний прокурор України. Ці посадові особи внаслідок передбаченого Конституцією України порядку обіймання ними своїх посад є креатурами Президента України у Вищій раді юстиції.

Верховна Рада України в організації судової влади здійснює такі повноваження: а) призначає третину складу Конституційного Суду України; б) обирає суддів безстроково; в) призначає трьох із двадцяти членів Вищої ради юстиції. Окрім того, саме законодавчому органу надано право давати згоду на затримання або арешт судді до винесення судом щодо нього обвинувального вироку.

Таким чином, розподіл повноважень між Верховною Радою і Президентом України, незважаючи на деякі відмінності, має взагалі паритетний характер. Інша річ, що інтерпретація цих повноважень іноді набуває ширшого змісту, ніж той, який вкладався в них при формулюванні відповідних норм. Так, право створювати суди означає реалізацію конституційного принципу побудови судової системи на підставі принципів територіальності та спеціалізації з метою організаційного забезпечення доступності правосуддя. Тому всім суб'єктам вказаного процесу при реалізації повноважень слід перш за все враховувати пріоритетність дії цих принципів у кожній конкретній ситуації: як при формуванні місцевих та апеляційних судів, так і при віднесенні утвореного суду до відповідної підгілки судової системи. Не менш важливим елементом повноважень по утворенню судів є визначення необхідної кількості кадрової складової суду, що також впливає на доступність правосуддя і його здійснення кваліфіковано і в розумні строки.

Однак таке розуміння повноважень по формуванню судів не поділяється ані тими інституціями, яким вони були надані, ані законодавцями, тому й тлумачаться вони досить широко. У Законі «Про судоустрій України» під «утворенням суду» розуміється не тільки визначення його місця в судовій системі й необхідного кількісного складу, а й призначення керівників судової установи — голови та його заступників. Такий підхід має пояснення, але не має конституційного обґрунтування.

Незалежність і самостійність судової влади — якості, необхідні для здійснення правосуддя, діяльності суддів, які у своїх рішеннях, вироках, постановках можуть визнавати дії посадових осіб неправомірними, акти органів державної влади і місцевого самоврядування — незаконними, виконання зобов'язань — неналежними, в діях осіб — ознаки складу

злочину, доводи позивача чи відповідача — необґрунтованими тощо. Тому іноді зацікавлені особи шукають різноманітні шляхи впливу на суд з намаганням прийняття рішення на свою користь. Майже всі держави стикаються з такою ситуацією, тому ними були розроблені механізми протидії таким проявам, які знайшли закріплення в низці міжнародних документів, зокрема в «Основних принципах незалежності судових органів», схвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року, в «Рекомендаціях № (94)12 «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалених Комітетом Міністрів Ради 13 жовтня 1994 року.

Наявність механізмів протидії важлива не тільки щодо процесуальної діяльності суду, процедури здійснення правосуддя, а й щодо організації судової влади, оскільки від вирішення організаційних питань залежить належне судочинство. Тому в цих документах містяться, поряд з іншими, вимоги до держав-членів стосовно надання судовим органам відповідних засобів, які б давали їм змогу належним чином виконувати свої обов'язки (ст. 7 Основних принципів); забезпечували відповідність статусу і винагороди суддів гідно їхньої професії та відповідальності, яку вони беруть на себе, а також надавали необхідний персонал і обладнання, зокрема засоби діловодства і зв'язку, щоб судді могли діяти ефективно та без невинуватих помилок (пп. b, d Принципу III Рекомендацій). Серед механізмів, націлених на охорону суддівських інтересів і збереження судової незалежності, міжнародною спільнотою визнаються і органи суддівського самоврядування (п. 9 Основних принципів, Принцип IV Рекомендацій). У всіх цих механізмів об'єднувальними засадами є гарантування захисту суддівського корпусу від зовнішнього впливу на відправлення правосуддя шляхом створення необхідного організаційного забезпечення суду як установи і належного забезпечення суддів як носіїв судової влади.

З урахуванням важливості організаційного забезпечення незалежності суддів при здійсненні правосуддя на конституційному рівні знайшла своє закріплення у ст. 130 така гарантія: внутрішня діяльність судів вирішується через органи суддівського самоврядування. Таким чином, і міжнародні акти, і Конституція України щодо незалежності судових ор-

ганів визнають утворення суддівських об'єднань як одну з гарантій забезпечення незалежності й охорони інтересів суддів. Законом «Про судоустрій України» визначено, що організаційними формами суддівського самоврядування є збори суддів, конференції суддів, з'їзд суддів України, ради суддів та їх виконавчі органи. Відповідно до Закону повноваження цих органів за своїм юридичним змістом мають характер рекомендаційний чи погоджувальний. Вони не є остаточною інстанцією у вирішенні питань обіймання судьями адміністративних посад у суді, просування шаблями суддівської кар'єри, при притягненні до дисциплінарної відповідальності, усуненні з суддівської посади тощо, тобто усіх тих повноважень, які охоплюються поняттям «управління». А це вимагає подальшого збільшення та посилення елементів самоуправління суддівської спільноти з метою реалізації конституційного принципу в його точному розумінні.

2. Системна кодифікація законодавства, що здійснюється в межах судової і правової реформи в Україні, потребує наукового осмислення як усталених, загальноvizнаних, так і нових категорій кримінально-процесуального права з метою вироблення теоретичних основ функціонування в умовах нової правової парадигми всіх інститутів кримінально-процесуального права, в тому числі і доказового права. Доказовим правом у кримінально-процесуальній теорії іменуються норми процесуального права, що регламентують цілі, порядок, засоби, способи, межі та зміст діяльності щодо доказування обставин, достовірне встановлення яких необхідно для правильного пізнання сутності справи і винесення законного, обґрунтованого і справедливого рішення по ньому. Історія розвитку кримінально-процесуального права і його складової частини — доказового права, свідчить про те, що кожній історичній формі процесу — обвинувальній, інквізиційній, змішаній або змагальній — властива своя система доказування, що суспільною свідомістю сприймається як справедлива.

В основі сучасного вчення про докази лежать концептуальні положення теорії пізнання, суть яких зводиться до того, що шляхи і засоби одержання інформації практично не обмежені, вони визначаються лише наявністю носія інформації (фізичної особи або предмета матеріального світу) і мож-

ливістю виявлення, сприйняття і вилучення цієї інформації (вербальної або вираженої у фізичних, хімічних або інших кодах).

Проте, оскільки пізнання по кримінальній справі являє собою один із видів соціального пізнання, особливості якого визначаються завданням і предметом конкретної діяльності, вимогами, що їх ставить суспільство до його кінцевого результату, а також засобами пізнання, властивими тільки цьому виду соціальної діяльності, воно повинно здійснюватися за заздалегідь визначеними правилами, що відповідають принципам конкретної правової системи суспільства і його соціальних норм. Розходження в змісті цих принципів і їх різновекторність потребують розробки теоретичних основ процедури пізнання фактичних обставин справи, які враховували б не тільки існуючі в нашій правовій системі завдання судочинства, але і їхню відносну пріоритетність.

Зміст доказового права — це завжди відбиток гносеологічної позиції суспільства, яка в ході законотворчості може реалізуватися або в нормативну вимогу встановлення істини за будь-яку ціну, або у свідомо обрану готовність знизити можливість її досягнення для зменшення ризику осуду невинного, а також звуження сфери обмеження прав і свобод особи. Зміст цілої низки норм Конституції України (зокрема статей 3, 6, 28, 29, 30, 31, 32 та ін.) дає підставу для висновку, що вони є правовою основою для розвитку і затвердження другого варіанта гносеологічної концепції доказового права. Звідси необхідність дослідження проблеми істини в кримінально-процесуальному доказуванні, її сутності і виду.

Теорія доказів, фундаментальні розробки багатьох категорій і інститутів якої випали на радянський період, через панівну тоді ідеологічну доктрину суб'єктів доказування розглядала комплексно, односистемно, признаючи їхній статус однопорядковим, що знайшло свій вияв у законодавстві, де як суб'єкти доказування (у більшості норм просто через кому) перераховуються суд, прокурор, слідчий, дізнавач.

Проте послідовне проведення змагальних засад у побудову кримінального судочинства, звільнення суду як органу судової влади, покликаного здійснювати правосуддя від невластивих йому функцій як обвинувачення, так і захисту, потребує відмови від усталеного стереотипу суду як пов-

ноцінного суб'єкта доказування, бо доказування — це змістовий бік функції обвинувачення і захисту, але не суду. Він сприяє реалізації цих функцій через своє положення в судовому розгляді і для здійснення покладеної на нього функції правосуддя. У структурі діяльності з доказування він здійснює лише оцінку доказів і об'єктивує її в обґрунтуванні своїх висновків по справі. Тому покладання на суд (поряд з іншими суб'єктами доказування) обов'язку здійснити повне, всебічне й об'єктивне дослідження обставин справи, що, як і раніше, збережено й у проекті нового КПК України (ст. 160 «Перевірка доказів» і ст. 162 «Оцінка доказів»), суперечить новому призначенню суду в кримінально-процесуальній діяльності.

Структурні елементи (етапи) процесу доказування, які з певною частиною зрозумілої варіантності в цілому є загальноновизнаними, включають збирання, закріплення, перевірку, оцінку доказів і обґрунтування висновків по кримінальній справі. Повний набір цих структурних елементів властивий лише процесу доведення, здійснюваному під час досудового розслідування. У ході судового розгляду застосовується не весь набір елементів структури процесу доказування, а лише три останніх. Причому перевірка доказів, як практична процесуальна діяльність, реалізується тільки сторонами судового процесу. Вони ж у своїх обвинувальних і захисних промовах дають оцінку доказів і викладають своє бачення обґрунтування висновків по кримінальній справі, що з боку обвинувачення має значення для суду лише в частині предмета й обсягу обвинувачення. Власне ж суд здійснює перевірку доказів лише як розумову, логічну діяльність, що є складовою частиною оцінки доказів, яка об'єктується в обґрунтуванні висновків у рішенні по справі.

Отже, концепція суду як рівнозначного суб'єкта доказування, що панує багато років, потребує наукового переосмислення і визначення: чи є суд суб'єктом доказування, і якщо так, то яке його місце серед інших суб'єктів.

Ще одна проблема, незважаючи на теоретичну спадщину, залишається актуальною — проблема доказів, їх поняття й змісту.

Проект КПК України, нормативно регулюючи поняття доказів, залишився, на наш погляд, у полоні безперспектив-

ного підходу, визнаючи доказами фактичні дані, чітко відділяючи джерела доказів. Доказування по кримінальній справі має, як відомо, дві сторони: пізнавальну й посвідчувальну. Роль останньої тим вища, чим вищий рівень вимог суспільства до результату пізнання. Отже, доказ — це складна інформаційно-правова структура. Наявність юридичної складової відмежовує його від будь-якої іншої інформації. Ця вимога відбиває не стільки гносеологічний аспект доказів, скільки соціально-цивілізаційний, тому що передбачений законом порядок характеризує ступінь дозволювального обмеження прав і свобод людини. Саме на це спрямовано вимогу ст. 62 Конституції України, що містить пряму заборону обґрунтовувати обвинувачення на доказах, отриманих незаконним шляхом. Однак закон не в змозі визначити всі варіанти прийнятного обмеження прав і свобод людини. Кожна процесуальна ситуація є унікальною, тому типовий, формалізований підхід не завжди досягає мети — здійснення правосуддя. Вихід вбачається в переосмисленні усталених догм на засадах нового праворозуміння та нової ролі суду в правозастосуванні. Це потребує від науковців пильної, прискіпливої уваги до таких питань, як розширення суддівського угляду в оцінці допустимості судових доказів і пов'язаної з ним проблеми їх відкритого переліку.

Рекомендовано до опублікування відділом проблем слідчої, прокурорської та судової діяльності ІВПЗ АПрН України (протокол № 1 від 11 квітня 2005 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор В. С. Зеленецький